

MANİHEİST VE BUDDHİST ÇEVRELERDE TÜRK ŞİİRİ

F. Sema BARUTÇU

I. Türk edebiyatının İslâm öncesi, İslâm sonrası, Buddhist, Maniheist gibi dinî çevreler dahilinde incelenmesi ve bölümlendirilmesi, ilim âleminde yaygınlık kazanmış bir tutumdur. Toplumlar için geçerli sosyo-kültürel vakıaları ayrı ayrı değerlendirmek ve her birini birbiriyle ilgisiz ayrı alanlar ve bölümler hâlinde görmek, insana bağlı bilgi araştırmasında, bizi yanıltıcı veya eksik ya da hem eksik hem yanlış sonuçlara götürebilir. Bu bakımdan Türk edebiyatı araştırmalarında da, edebiyatımızın, kuvvetli bir sosyal olgu olarak karşımıza çıkan dine bağlı bir bölümlendirmesini yapmak, bir bakıma doğru sayılabilir. Diğer yandan, Türk edebiyatını, dinî, din dışı; İslâm öncesi; Türk Tengri dini, Maniheist, Buddhist, Nesturî Türk edebiyatı; İslâm sonrası; klasik deyişle "Divan Edebiyatı", halk edebiyatı, ona bağlı olarak tekke edebiyatı, âşık edebiyatı vs. gibi keskin bölümlere ayırmak, bütüncü bir anlayış içinde "Türk Edebiyatı" deyişi karşısında, edebiyatımızda bir çeşitlilik olduğu gerçeğine götürmektedir. Böyle bir çeşitliliğe karşı çözülmesi gereken ise, Türk edebiyatının aslı/ ilk şekillerinin ve özelliklerinin tesbiti ile onların üzerine yığılan diğer şekil ve özelliklerin ortaya konulup aslı şekil ve özelliklerin diğerlerine zemin olma rolü ile katkısını aydınlatmaktır.

II. İslamî Türk çevresi dışında Türk Tengri dini, Maniheist, Buddhist ve çok kısıtlı da olsa Nesturî Türk çevrelerinden günümüze kalan manzum dil yadigârlarının Türk şiir tarihi araştırmalarında, bir çok bakımlardan önemli bir yeri alacağına şüphe yoktur. Hem dinî hem din dışı edebiyatın örneklerini sunan bu manzum dil yadigârlarının, Türk şiirinin bize malûm en eski tanıkları oldukları hatırlanırsa, Türk nazım tekniğinin menşei ve özellikleri üzerinde söylenenlerin ve söyleneceklerin söz konusu malzeme dahilinde olacağı açıktır.

Türk şiirinin aslı teknik unsurlarının neler olduğu;

Buna bağlı olarak, ileri sürülen baş kafiye veya mısra baş kafiye şiir geleneği ile, son kafiye veya mısra sonu kafiye şiir geleneğinden hangisinin daha eski olduğu veya ikisinin de bir arada ortaya çıktığı ya da kullanıldığı yolundaki görüşlerin; Türk şiirlerindeki baş kafiyenin menşei meselesinin; son kafiyeyle bağlı olarak görülen kafiye çeşitlerinin ortaya çıkışlarının; şi'

riyetin sağlanmasında yararlanılan söz dizimi, vurgu gibi diğer unsurlar konusunun;

Türk nazım birimlerinin (mısra, beyit, üçlük, dörtlük vs.) oluşması hakkındaki soruların;

Türk şiirinde ölçünün / ölçülerin kullanış dağılımında yapılacak tesbitlerde ortaya çıkacak manzara;

Aslı / ilk Türk nazım türleri ile türlerin zenginleşmesi ile ilgili bilgilerin; kısaca, Türk şiirinin ortaya çıkışı ve gelişip zenginleşmesi ile ilgili konularda, tarihî bir seyir takip edilmesi durumunda, elbette ilk başvurulacak yazılı kaynaklar, bu çevrelere ait edebî dil yadigârları olacaktır.

III. Eski Türk şiirinin hem teknik hem de konu bakımından derinlemesine bir incelemesi henüz yapılmamıştır ve müstakbel araştırmacılarını beklemektedir. Bu hususta yapılacak bir araştırma, söz konusu çevrelere ait dil yadigârlarına, inceden inceye vakıf olunmasını şart koşan iyi bir dil formasyonundan başka, metinlerdeki duyguyu ve bu duygunun ifade bulmasında yararlanılan unsurları teknik yalnızlığa yansıtacak teorik edebiyat bilgisini, orijinal eserler dışında, tercüme ve telif-tercüme şiir malzemesinin tercüme edildikleri dildeki versiyonlarıyla veya dinî muhtevah olmalarından dolayı aynı din muhitine mensup halkların edebiyatlarında da versiyonları bulunabileceklerin dilimizdeki versiyonuyla kıyasını yapabilecek diller ve kültürler bilgisine vukufu gerektirmektedir.

1. Maniheist çevreye ait manzum dil yadigârları, toplu olarak Prof. Reşid Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 1-59, 1-7 nu.'lu şiirler. Bu şiirler, daha önce şu çalışmalarda işlenip neşredilmişti: A. von Le Coq, *Manichaica*, II, III; TT III; W. Bang, "Manichäische Hymnen" *Le Muséon* 38 (1925), s. 1-55. Mani muhitine ait sekizinci şiir, P. Zieme tarafından değerlendirilmiştir: "*Ein manichäisch-türkisches Gedicht*", *TDAY-Belleten* 1968, s. 39-43. TT IX'un 10-45. satırları arasında Toharca-Türkçe iki dilli "Baba Mani'ye İlâhî" metni bulunmaktadır. Türkçe metin, manzum Toharca ilâhînin kelimesi kelimesine tercümesi şeklinde taklidî bir manzumedir. Bu iki dilli metnin yer aldığı mecmuadaki diğer değişik Maniheist metinlerden bazıları şiir düzeninde olabilir, msl. T III D 258, d ve T III 258, b. Ancak, bunların eksik, çok yıpranmış parçalar olmaları, rekonstrüksiyonlarını engellediğinden, bu hususta kesin bir karara varmak da mümkün görünmemektedir. Şayet ilâhîlerin manzum düzende oldukları kabul ediliyorsa, Berlin koleksiyonundaki daha önce yayınlanmamış Maniheist muhite ait bütün parçaların işlendiği BT V'teki (P. Zieme, *Manichäisch--Türkische Texte*, Berlin 1976) Hymnus "ilâhî" ile Lobpreis "övgü" diye naşiri tarafından tavsif

metinlerden bir kısmının Türk edebiyatının bu kategorisine dahil edilmeleri gerekir kanaatini taşımaktayım. Msl., BTV'teki 11 nu.'lu metin, bende bir manzum "övgü"den kalan parça olduğu intibamı bırakmıştır:

...aşnuki <.>
 ög t(e)ngri,
 sav | aşnuki.
 hormutza t(e)ngri
 ögrünçü esürügli aşnuki <.>
 wadjiwnta t(e)ngri
 yorüg aşnuki.
 kün t(e)ngri.
 bilge bilig aşnuki.
 ay t(e)ngri.
 kirtü aşnuki <.>
 kyn rıwan t(e)ngri.
 amranmak asnuki <.>
 tın...

BT V, Anm. 225 ff.'de "Die hier zusammengestellten drei Fragmente bilden ein Stück eines Hymnus; allerdings ist die Reihenfolge hypothetisch. Wegen einiger schwer verständlicher Passagen ist nicht klar zu erkennen, an wen der Hymnus gerichtet ist." kaydı düşünülen 13 nu.'lu parçanın bir bölümü şiir düzeninde şöyle kurulabilir:

alplar friştilarka.
 kin bizni ögrünçün tutugma edgü kını...-lar :
 sevingülüğ ||| ögrünçülüğ edgü b(e)lgü k(e)ntü körtkürürler :
 korkunçug siz <in>çig k(e)ntü tarkarur <lar :>
 <y>ir üz <e t(e)n>gri ... <anı>rtgururlar <:>
 olar igid savın k(e)ntü tarkarurlar <:>
 yaratıpan yarıkun arıg dintarlarka basutsa anuk tur <urlar :>
 anuk tururlar.
 kaltı <tünerig> k(a)ranguça ... y(a)vlakag batag <kiterür>ler.
 kop mungda <e>mgekde sizinç(i)g <bo>ş alkıg kılurlar.
 <ka>mag nomug buyançılar.

Yine BT V, Anm. 387 ff.'de "Das erste Blatt dieser Handschrift ist recht gut erhalten. Es gehört zu einem Hymnus, in dem auch Vorstellungen über das Lichtreich enthalten sind." kaydı düşünülen 18 numaralı metnin rekonstrüksiyonu şöyle olabilir:

<yme yukünür m(e)n t(e)ngrim sizing> tümen törlüg oyunçingızgaru :
sizing ulug y(a)ruk ilingizde üküş törlüg ögrünçülüğ oyun oynayurlar :

t(e)ngrim bir törlüg oyunta sansız tümen törlüg ün egzig üner :

t(e)ngrim sizing ilingizde oyun oynasar taşgaru iki tümen bire yirden
iştilür :

yme yukünür m(e)n t(e)ngrim sizing adınçig körtle yuzüngüzgerü :
tüp tüz yarlıkaglı :

t(e)ngrim bizni yarlıkaglı buyançı kirtü t(e)ngri siz siz :

yme yukünür m(e)n <t(e)ngrim sizing..... -GARU :

2. Buddhist muhite ait manzum dil yadigârları da toplu olarak ilk Prof. Reşid Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 61–242, 8-27 nu.'ln şiirler. İkinci toplu çalışma Peter Zieme'ye aittir: *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*, Berlin 1985 (BT XIII). Bu iki neşirde bulunan Buddhist Türk manzumelerinden ayrı olarak, muhtelif araştırmacılar tarafından neşredilmiş manzumeler de vardır. Hem Maniheist hem de Buddhist muhite ait manzum dil yadigârlarının kısa tanıtımları ve üzerlerinde yapılan çalışmalar için, Osman F. Sertkaya'nın "*Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış I–III*" (TD 409 (1986), s. 43–80; TD 440 (1988), s. 99–109; TD 441 (1988), s. 149–160.) başlıklı yazısına bakılmalıdır.

3. Türk nazımının oluşması, Eski Türk şiiri ve buna bağlı olarak Eski Türk şiirinin çeşitli problemleri üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak ileri sürülen görüş ve değerlendirmeler için ise, şu çalışmalara bakılabilir: R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. IX–XXIII ile her bölüm ve şiir başında yapılan değerlendirme; R. Gandjei, "Überblick über den vor- und frühislamischen türkischen Versbau", *Der Islam* 33 (1956), s. 142–156; aynı yazar, "The Porsodic Structure of an Old Turkish Poem", *W B. Henning Memorial Volume*, edited by M. Boyce and I. Gersévitch, London 1970, s. 157–160; Ş. Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *TKAY II / 1-2* (1965), s. 26–67; aynı yazar, *Buddhistische Uigurica aus der Yüan Zeit, Teil II. Die Geschichte von Sadaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva*, Budapest 1980, s. 176–178; I.V. Stebleva, *Poetika drevnetyurkskoy literaturı*, Moskva 1976; aynı yazar, *Razvitie tyurkskih poetičeskih form v XI veke*, Moskva 1971; L. Yu. Tuguşeva, "Drevneuygurskaya poeziya", *ST 4* (1970), s. 101–107; aynı yazar; "Poetiçeskie pamyatniki drevnih uygurov", *TSb* 1972, Moskva 1973, s. 235–253; A. Bombaci, "The Turkic Literatures Introductory Notes on the History and Style", *PhTF II*, Wiesbaden 1965; A. von Gabain, "Alttürkische Literatur", *PhTF II*; aynı yazar, "Vor islamische alttürkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik, alt Turkologie*, Leiden / Köln 1963; G. Doerfer, "Die Literatur der Türken Südsibiriens", *PhTF II* vs.

IV. Maniheist ve Buddhist çevrelere ait manzum dil yadigârlarının özellikleri:

1. Maniheist ve Buddhist çevrelere ait manzumelerde, nazım birimi genellikle dörtlüktür. Ancak, bentlerdeki mısra sayılarının ikiden sekize kadar değiştiği, mısralardaki hece sayısının belli bir düzene tâbi olmadığı, ölçü ve kafiye kurallarına sıkı sıkıya uymayan karışık veya serbest nazım tekniği ile yazılmış, serbest düzende şiirler de vardır. Bilhassa, Maniheist muhite ait ve tür olarak "ilâhî" sayılan nazım şekilleri bu bakımdan dikkati çeker. Mese-lâ, Tang Tengri ilâhîsi (ETS, Nu. 1, s. 8-9) ile bir başka Mani ilâhîsi (ETS, Nu. 2, s. 12) böyle şiirlere dendir.

Tang Tengri ilâhîsi

tang tengri kelti

tang tengri özi kelti

tang tengri kelti

tang tenri özi kelti

turunglar kamak begler kadaşlar

tang tengrig ögelim

körüğme kün tengri

siz bizni küzeding

körünügle ay tengri

siz bizni kurtgarıng

tang tengri

yıdlig yıparlıg

yaruklug yaşuklug

tang tengri (5 kez tekrar)

tang tengri (5 kez tekrar)

tang tengri

yıdlig yıparlıg

yaruklug yaşuklug

tang tengri

tang tengri

Diğeri:

tengri yaruk küçüg bilgeke yalvarar biz

ötünür biz kün at tengrike

yaşın tengri nom kutı

mar mani firıştilarka

*kut olur <biz> tengrime
et' özümüzni küzeding
özütümüzni boşung*

*kut kolur biz yaruk tengrilerke
adasısızın turalım
ögrinçligin erelim*

Buddhist muhitte ise, manzum olarak yazılan dinî hikâyelerde; *avadana* ve *jataka*'larda, nazım birimi umumiyetle dörtlükler olmakla birlikte, bu kurala tam uyulmadığı ve bentlerdeki mısra sayılarının değişebildiği görülmektedir. Meselâ, manzum *avadana*'lardan *Sukuşmaçudi Bayagut* ile *Supirabi Katun*'un hikâyesi, *Pirasançi İlig Kan*'ın hikâyesi, *Sudârşani İlig Beg*'in hikâyesi ile manzum bir Prajñaparamita-jataka olan *Sadaprarudita* ve *Dharmodgata Bodhisattva* hikâyesinde nazım birimi olarak, metinlere dörtlükler hakim ise de, mısra sayısının ikiden sekize kadar değiştiği bentler de bulunmaktadır¹.

Buddhist muhite ait, elimizde ikilik, beşlik, altılık, sekizlik nazım birimleri ile yazılmış başka manzumeler de vardır: Msl. BT XIII'te 39 nu.'da neşredilen bir ilâhî, sırasıyla 2 altılık, 1 dörtlük ve 1 ikilikten oluşan 24 mısralı bir manzumedir. ETŞ 9 nu.'da neşredilen '*On Türlü İyiliğin Medhi*' başlıklı on türlü Buddha meziyetini anlatan manzume 13 sekizlik ve 1 dörtlükten oluşmaktadır. BT III, 846-1047. satırlar arasında neşredilen *Maitreya Övgüsü*'nün düzeni sırasıyla 1 altılık, 1 beşlik, kalan kısmı dörtlükler hâindedir. Her bir dörtlük veya iki dörtlük arasında mısra yahut beyit hâlinde Maitreya'ya hitap vardır. P. Zieme'nin neşrettiği manzum bir ziraat ayini metnini ise, şimdilik. ikilik, dörtlük, sekizlik vb. gibi nazım birimlerine ayırmak mümkün olmamaktadır. Yine, dörtlüklerle kurulu "hatime duaları" yanında belli nazım birimlerine ayrılmamış olanları da dikkati çekmektedir. Son belirtilen tarzda, aynı baş kafiyeyle sahip mısraların arka arkaya dizilmesinden oluşmuş Buddhist felsefesini anlatan bir metin de bilinmektedir.

Eski Türk şiirinin en küçük nazım birimi beyitlerdir. Beyitler de her biri bir mısradaki ifade edilmiş iki müvazi fikrin; yani dilin nazma ait ahenk unsurlarının kasıtlı olarak belli bir düzen içinde işlendiği ifade müvaziliğine sahip

¹ Avadâna'lar için bkz. M. Shogaito, Uigurugo, uigurugo bunken no kenkyu. 1: 'Kommonkyo ni fusawashii sanpen no Avadâna' oyobi 'Agonkyo' ni tsuite. On the two Buddhist Uigur texts: with special reference to the Three avadânas suitable to Avalokitesvara-sûtra and Agama-sutra. Kobe 1982 (Avadâna'larla ilgili bölümün Almancaya tercümeli neşri için bkz. J.P. Laut-K. Röhrborn, *Der Türkische Buddhismus in der japanischen,, Forschung*, Wiesbaden 1988, s. 56-99); SDS için bkz. F.S. Barutçu, *Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikayesi*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi, Ankara 1987.

iki mısranın birleştirilmesi yoluyla ortaya çıkmışlardır ve paralellikleri ve değişmez hece kuruluşları ile bilhassa atasözleri, Türk şiirinin oluşumuna orijinal fallarla birlikte, yegâne kaynak malzeme olarak kabul edilmektedir².

Buna bağlı olarak, Türk dilinin umumî nazım birimi dörtlükler, iki beyitin birleşmesinden ortaya çıkmışlardır. Dörtlüklerin bu tarz oluşumunda varılacak sonuca, Türk şiirinde yararlanılan ahenk unsurlarının dörtlüklerdeki tezahürüne de yardımcı olmaktadır. Diğer yandan, şunu da belirtmek gerekir ki, “Ön uyaklı dörtlükler her zaman kendi içlerinde bir bütün oluştururlar,” görüşü karşısında “bir çok örnekte de dörtlüklerin ikinci dörtlükte tamamlandığı görülmektedir.”³ Bu hususla ilgili olarak, SDB gibi baş kafiye sistemine göre yazılmış uzun manzum hikâyeler -tercüme olsalar dahi- bilhassa dikkat çekicidirler. SDB’den örnek olarak şunlar verilebilir:

- 1- *edgü edgü ulug iduk tınl(ı) a.*
erte tanglançığ çatıklıg işig işletingiz,
ertmiş üdki burkanlar yme BODİSATAV YORIGta YORİYURT erken
sizni teg ok.
ertingü bek katıgta turup yanmaksızın KATIGLANMAK üze ::
ÜÇ asanki altı p(a)ramitlar içinde.
ülgülençsız ÜKÜŞ buyanlar bilge bilingni yibiglerig tolgurup.
üç uğušta yig üstünki burkan bolup.
özli adınlıka asıg kılı yarlıkadılar ::
- 2- *amtı bizing bo edgülig yıltızım(ı)z ugrında terk tavrak.*
alku nom kapıglarında tıdıgsız bolup.
ajunlar sayu bo piratya p(a)ramit nom erdinike.
agır ayag tapıg udug kılđacı bolup ::
ayagka tegimlig darmaudgati BODİSATAV teg ok.
arslanlıg orun üzesinde OLURUP.
arış arıg bo nom erdinining yorügin aça nomlayu.
alp bulguluk burkan kutın terk tavrak bulup ::
alku bir ajun tınl(ı)g oğlanların;a.
aşaylarına yarışı nom nomlap.
akl(a)nçığ sansar emgekintin.
apamulug ozgurđacı bolalım tipi ::

2 Ş. Tekin, “Uygur Edebiyatının Meseleleri”, s. 63-67; P. Zieme, “Uygurların Dindışı Edebiyatı Üzerine Birkaç Not”, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I. TÜRK DİLİ, Cilt 1, s. 283-284; T. Tekin, “İslâm Öncesi Türk Şiiri”, TD 409 (1986), s. 6 vb.

3 O.F. Sertkaya, “Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış (I)”, s. 43.

3- *inçe kalta yilviçi erenler.*

*atlıg yangalıg kanglıg yadag suü.
ançulayu ok ud koynta ulatı
adruk adruk edlerig belgürtüp.
anıng ara yana yitlindürser ::*

*kongülte neteg ol. ol suü çerigte ulatı.
kêp kamag öngi öngi ed tavarlar.
közünmiş üdte kayutın kelirler.
körginçe ara yana kayuka barırlar tip ::*

Ancak, bütünlüğün iki veya daha çok dörtlükte sağlandığı örnekleri, Türk nazım birimlerinin belli şartlar altında ortaya çıkmış, daha ileri basamaklarının özelliklerini gösteren örnekler olarak kabul etmek gerekir düşüncesindeyim.

2. Eski Türk şiirinin “değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru” alliterasyondur. Alliterasyona dayalı olarak çıkan “baş kafiye”nin Buddhist ve Maniheizt muhite ait Türkçe şiirlerde görünüşü şu yönlerde dir:

i. V- alliterasyonu: Baş kafiyesi ünlü olan şiirlerde, a; e; ı, i; e, (ê), i; o, u ve ö, ü değişiklikleri “düzensiz” olarak görülebilmektedir. Birkaç örnek:

*öçüg kekig kiterip
övke tülükün sergürüp
ögüg kangıg tapınu
özte uluglarıg ayanglar*

*az amranmak bo köngülüg
alkuta maru tıdınglar
azaglarıning nomınta
arsıkmanglar tözünler a*

*otlug oprı ev bark ol
ogul kız tıgme bag çug ol
ol anı teg savlarta
osal sımtag bolmanglar (BT XIII / 15, 17-38)*

*üzüt ajun bilteçi
üge tıgıt beg işi
üstünki çoğlug t(e)ngriler
öçeşgü yok ölümke*

*oprak balıkka okşati
utun yalnguklarning et'özi ol
uuçsuz kıldıgsız emgektin
ozgalı kutrulgalı kim uyag*

*ig agrıglar küçetip
inçsiretserler et'özüg
isig tını kesilip
ı ıgaç teg kamılur (BT XIII / 16, 5-16)*

*edgü er a sen kayu tıtagın.
emgekig sakınmatın munı teg.
etingin kaningın yilikingin.
esirkeñsiz KÖNGÜL'in birür sen tip:: (SDB 81 / 228-229)*

ii. KV- alliterasyonu: Bu alliterasyon, K- alliterasyonu temelinde gelişmiş olmalıdır. Örnekler:

*yana yme ol yimişliklerde.
yaraşı körkle yuulları erip.
yag teg süit teg suvları ol.
yarılı açılmış linhua çeçekleri erip.
yalrıyu turur öngleri ol:: (SDB 33 / 95-97)*

*kop KÜSÜŞümin kanturtaçı bahşımka.
kurug iligin barguta neng ögrünçüm togmaz.
kolulayu körser m(e)n bo et'özümün.
korıladaçı artataçı erür neng ür turmaz:: (SDB 66 / 181-183)*

*kırtü KÖNGÜLLüg er a manga adın negü erser kergeksiz.
KİRTGÜNÇüm togmış üçün puruşamitlig yığış kılguluk.
KİŞİning etın kanın yilikin yurekin tileyür m(e)n.
kiçürmetin terk tavrak birgey mü sen tip:: (SDB 76 / 212-214)*

*taki yme kördiler.
tarmaudgati iduk BODİSATAVning.
tanglançig körkle arslanlig orun üzerinde OLURLIŞ ULUG kuvragka.
taypajaki tigma m(a)ha piratya paramit sudurug.
tat kanduru sokansinturu nomlamışın::*

*kogşamaksız KATIGlıg sadapira urudita BODİSATAV.
kurug arıg bolguluksuz nomug nomladaçı darmaudgati BODİSATAVıg
KÖRüp.*

*kop marımları tı ögrünç üze tolup taşıp.
kudı inip olurur kanglısındın::*

*baştınkı yig KİRTGÜNÇ üze kedmiş tonın uzk(ı)ya itinip.
bayagut kisi kızi başlap tapıgçuları udugçuları birle.
bayagut tapıg udug yiviglerin kötürüp.
barır erken darmaudgati BODİSATAVka:: (SDB 110-111-112/335-34*

iii. K- alliterasyonu: Örnekler:

tünerig tünçüle basat tiyür.

tunumlug tegir tiyür.

töş üze olurup tültürür tiyür.

tanmış üzütler taşıkar tiyür.

tardıç teg et'özin kodur tiyür.

tavarı turguru kalır tiyür.

tetrü saçlıg kurtga yek kelir tiyür.

tolıg buht teg tonkı kaşlıg <tiyür>. (ETŞ 5 / 13-20)

BT XIII'te neşredilen baştan ve sondan eksik 38 mısralık şiirde de kullanılan baş kafiye /t/ ünsüzdür. Şiirin bu hususta diğer önemli özelliği manzumenin tamamında mısra içindeki bütün kelimelerin /t/ ile başlamasıdır.

Baş kafiyesi ünlü olan şiirlerde a, e; i, ı; e, (è), i; o, u ve ö, ü; baş kafiyesi KV- olan şiirlerdeki yuvarlak ünlülerin o, u, ö, ü tarzındaki uygunsuzluklarını, dönemi için mühim saymamak doğru olabilir. Çünkü, bu şiir metinleri Türk dilinin 9-13. (-14.) yüzyıllar arasındaki kesitini gösteren dil yadigârlarıdır ve Türk dilinin tarihi göz önünde tutulduğunda, Türk dilinin, ancak takriben 7-10 yüzyıl öncesinin durumunu "yazıda" göstermektedir. Diğer yandan, baş kafiyedeki bu tür değişikliklerin sebebini, baş kafiyenin göz için olduğu fikrine bağlamak çekici değildir. Bu durumda, hüyük çoğunluğu, ancak bu dönemde yazıya geçirilebilmiş:

*kaşksız kişi taşıg tañçulagalı
kanatsız kuş kökke uçgalı ;*

*çipin taluyug sugurgalı
çömeli tagıg yödgeli kılınurça ;*

*tagıg ukrukın kesmes
tengizni kaygıkın bögmes ;*

*yagmur yagsa kapung bolsun yabıngu kergek
yavuz kişi yakın kelse abıngu kergek*

Gibi baş kafiyele atasözlerindeki baş kafiyele göz için mi kulak için mi olduklarının cevaplanması gerekir. Acaba, yukarıda sözü edilen ünlü uygunsuzluklarını havi baş kafiyele şiirlerde, baş kafiye için bir sistem kurmak mümkün müdür? Ünlülerdeki bu uygunsuzlukların bir kısmı Türkçenin ses tarihine bağlı olarak açıklanabilir, bir kısmı mühim olmayabilir, bir kısmı ise şairane oluşuna yüklenebilir. Fakat öyle şiirler de vardır ki, sanki kasıtlı olarak böyle yapılmış intibamı vermektedir. Şu Uygur ilâhîsindeki altılıkta görülen o, u “uygunsuzluğundaki ahenk”, bizi başta *a b a b a b* şeklinde bir baş kafiyele götürür gibidir:

*utar yigedür edremliğ
orta törümiş /kanımız a
uyur üküş bodunlug
onlar uygur ilimiz a
ut... -ta idi biliglig
orta törümiş kanımız a*

Biz böyle baş kafiye ünlüsü uygunsuz sayılan şiirlerin çoğunda; *a b a a*, *a b b a*, *a b a b*, *a a b b*, *a b b b*, *a a a b* şeklinde başta kafiyele kurabiliriz.

Umumî Türk nazım biriminin dörtlükler olduğu, onların da belli ahenk unsurlarını haiz iki beyitin birleşmesinden meydana geldikleri yukarıda belirtilmişti. Baş kafiyele, dörtlüklerin bu tarz teşkiline bağlı olarak değerlendirdiğimizde, aynı beyit, alliterasyonuna sahip iki beyitten oluşan dörtlükteki baş kafiyele, tabiatıyla *a a a a* olarak tezahür edecektir. Beyit alliterasyonları ayrı iki beyitten oluşan dörtlüğün baş kafiyesi de *a a b b* tarzında olacaktır, ki böyle örneklerimiz bolca vardır. Ama, gerçekten de örneklerini sıkça bulduğumuz şöyle şiirlerde baş kafiyele “serbestçe” mi yararlanılmıştır? Msl.

- I- *aç emgekke egirtip
enükin yigeli kulmuşın
anın sizindim inimke
et' özin titdi erki mü*
- II- *kün tengrining yaruki
öngsüz boltı örtmiş teg
közüm emigim tepreyür
öngrekite öngişük*
- III- *körügme kün tengri
siz bizni küzeding
körünügme ay tengri
siz bizni kurtgaring*

Örnek olarak verilen her üç dörtlükte de bizce başta *a b a b* tarzında tezahür eden bir kafiye düzeni vardır ve böyle kafiyeler de “başta çapraz kafiye” olarak adlandırılmalıdır. Hatta aşağıdaki t- alliterasyonlu dörtlükte ünlülerin artlık / önlük bakımından mısralardaki dağılımı çaprazlamadır:

tör şloklug nom üze
tutçı öger men üzüksüz
tüş birip munı teg buyanı
tuşayın sizinge maytri

Türk Tengri dini zamanının hatıralarını bulduğumuz *Dede Korkut Kitabı*'ndaki⁴

oğul oğul ay oğul
tokuz ay tar karnumda götürdüğüm oğul
on ay diyende dünyaya getirdüğüm oğul
tolması altun bişikde beledüğüm oğul'da o / to / o / to şeklindeki “başta çapraz kafiyeli” dörtlük yukarıda verilenlere destektir. Aynı eserin 118. sayfasındaki şiir de bu tarz kafiye ile kurulmuş şiirlere örnektir:

Aruz manga bu işi ideçegüng bilseyidüm
kara koçda kazılık atuma bineı-idüm
egni berk demür tonum geyer-idüm
kara polad öz kılıcum bilüme bağlar-idüm
alın başa kunt işuğum urur-idüm
kargu talı altmış tutam süngümi elüme alur-iaüm
ala gözlü bigleri yanuma salar-idüm
kavat men bu işi tuysam sanga böyle gelür miydüm
aldayuban er tutmak 'avrat işidür
'avratungdan mı öğrendüng sen bu işi kavat

Hattâ, bu yazının 6. sayfasında “serbest düzende” yazılmış şiirlere örnek olarak verilen ikinci ilâhînin ikinci ve üçüncü üçlükleri bütün olarak değerlendirildiğinde, üçlüklerin sıracca aynı mısraları arasında baş kafiye bakımından; I. ku / ku, II. e / a, III. ö / ö bir uygunluk kurulmaktadır. Bu durumda manzumenin alliterasyonu *a b c* şeklinde çaprazlamadır. Maniheist muhitten bu şiir örneği de, *Dede Korkut Kitabı*'nda, 12 ve 13. sayfalardaki şiirlerin a / se / sa ve a / me / ko şeklindeki “başta çapraz kafiyeleri” ile kuvvetlendirilebilir. Bunlardan biri:

⁴ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Metin-Sözlük Ankara 1964.

*boynu uzun bidevi atlar senüing gider
menüm-de içinde binidüm var
komagum yok kırk namede*

*kaytabanda kızıl deve senüing gider
menüm de içinde yükletüm var
komagum yok kırk namerde*

*ağayıl da tümen koyun senüing gider
menüm-de içinde şişligüm var
komagum yok kırk namerde*

*ağ yüzlü ala gelin senüing gider-ise
menüm dahi içinde nişanlum var
komagum yok kırk namerde*

*altun başlu ban ivler senüing gider-ise
menüm de içinde odam var
komagum yok kırk namerde*

*ağ sakallu hocalar senüing gider-ise
menüm dahi içinde 'aklı şaşmış biliği yitmiş koca babam var
komagum yok kırk namerde*

Sonuç olarak, bence, eski Türk şiirinde, ona göre de, Maniheist ve Buddhist Türk çevrelerine ait dinî ve din dışı manzum dil yadigârlarında görülen baş kafiye birden fazla düzene sahiptir ve burada yalnız biri üzerinde kısaca durulmuştur. Bu şiirler, umumî Türk halk şiirinin yalnız nazım birimleri ve türleri bakımından değil, kafiye çeşitleri bakımından da karşılaştırılmalıdır. Kök kelimeleri V- ve KV- e inen Türk dilinde, vurgunun başta olduğunun kesin tesbiti ile buna bağli olarak sonda vurgunun sekonder olduğunun kabulü, bizi hem baş kafiyenin hem de son kafiyenin nasıl oluştuğu sorusunda yardımcı olabilir.

Eski Türk şiirlerinde, daha çok gramer aliterasyonu olarak tezahür eden son kafiye de yararlanılmıştır. Ancak bu, Eski Türk şiirinin zarurî ahenk unsuru değildir.

3. Aynı şekilde hece sayısı düzeni de her zaman zarurî değildir.

4. Başka bir ahenk unsuru olarak, Buddhist çevreye ait eserlerden *Altun Yaruk*'taki manzum parçalarda olduğu gibi şi'riyetin söz dizimi ile gerçekleştirildiği ve dörtlüklerde mısraların belli yerlerindeki kelime ve kelime gruplarında tekrar eden bir hece vurgusu düzeninin sağlandığı dikkati çekmektedir⁵.

⁵ bkz. Ş. Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", s. 49-54; aynı yazar, "Altun Yaruk'un 20. Bölümü", TUBA XI (1987), s. 135-136, dip not 10.

V.1. Maniheist Türk çevresinden günümüze, Buddhist çevreye nisbetle daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bir kısmı çeviri bir kısmı da orijinal olan bu manzumelerin hemen hepsi *baş ~ başık* denilen ilâhîlerdir. *baş ~ başık* Sogd-cadan alıntı bir kelimedir. *Kög* kelimesinin de “şarkı” anlamıyla birlikte “ilâhî” karşılığında kullanıldığı bilinmektedir. Bu ilâhîlerin çoğu “dua” ve “medhiye, övgü” olarak yazılmışlardır. Nitekim hem *başık* hem *kög*, *alkış* “hayır dua” ve *ögdir* “övgü, medhiye” kelimeleriyle birlikte *alkış başık*, *kög ögdir* olarak Maniheist metinlerde geçmektedir. Yine bu çevrede umumî manada “şiir, manzume, nazım” karşılığında *takşut* kelimesinin kullanıldığı Aprın Çor Tigin’in şiirlerine düşülen [*başlanti*] *aprin çor tigin [kögi t]akşutları* şeklindeki başlangıç kaydından anlaşılmaktadır. Buddhist çevrede “şiir, manzume, nazım” karşılığında yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz *koşug* kelimesinin Maniheist çevrelerce kullanılıp kullanılmadığını tanıklayamıyorsak da, aynı manadaki *takşut* kelimesi her iki çevre için de ortak kelime olarak karşımıza çıkmaktadır⁶.

En eski Türk şairlerinden Aprın çor Tigin’in elimizdeki iki şiiri de *kög*’dür. Bunlardan biri, Mani için yazılmış olduğu sanılan bir “övgü” (ETS / 3) iken, diğeri (ETS / 4) sevgi ve sevgili temasının işlendiği ve son iki dördüğü bu sevgili üzerine dileklerin ifade edildiği duaları ihtiva eden ilk Türk “ lirik” şiir örneği olarak kabul edilir. Şiir, konusu itibariyle gerçekten de âşık edebiyatımızın aynı konuyu işleyen koşma’larını hatıra getirmektedir. “Tan Tanrı ilâhîsi” (ETS / 1) dua ve övgünün karışık işlendiği bir manzume olarak görünür “Parlak Güçlü Bilge Tanrı ilâhîsi” (ETS / 2) ise bir dua ve yalvardır. Bu şiirin ilk dördüğündeki ilk iki mısra da ifade edilmiştir.

“Tan Tanrı” ve “Parlak Güçlü Bilge Tanrı” ilâhîleri ile aynı yapıda bulunan ve ölüm temasının işlendiği manzume (ETS / 5) de *adınçig türkçe başık* “başka bir Türkçe ilâhî” başlığı altında sunulmuştur. Orta İnanca bir Mani ilâhîsi ile aynı kağıtta bulunan baştan ve sondan eksik başka bir ilâhîde (ETS / 6) cehennem tasviri vardır.

Maniheist çevreye ait en uzun şiir ,sistemli olarak baş kafiye ile, ve dördükler hâlinde yazılmış olan “Mani için Büyük İlahîdir (ETS / 7).” Bu Mani ilahisinin en ilgi çekici yanı, içinde çok sayıda Buddha tabirlerine rastlanmasıdır. Bu Prof. R. R. Arat’ın ifade ettiği gibi “her iki dinin esasında müşterek tasavvurlarından ileri gelmiş olabileceği gibi, Mani tabirlerinin şarkta, daha eski Buddha sahasında sonradan benimsenmiş olması ile de izah edilebilir. ... Mani taraftarlarının şarkta bu mezhebe yeni girenlerin kolayca anlayabilmesi için, Buddha tabirlerini bilhassa kullanmış olmaları da mümkündür.”⁷

6 bkz. R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. XI-XVI, XIX-XX.

7 R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 30.

S. Tezcan, Maniheist çevreye ait eserlerdeki böyle verileri “Maniheizmin Buddhizme yaklaştığı, adapte edilmeğe çalışıldığı noktalar üzerine kimi ipuçları” olarak değerlendirmektedir⁸. Son olarak Berlin’deki Turfan metinleri külliyyatının İrancea Mani metinleri arasında bulunan “Hükümdar övgüsü” de orijinal Türkçe şiirlerdendir⁹.

2. Buddhist Türk çevresine ait manzumeler daha çok, Buddhizmi öğretmek gayesi ile yazılmış dinî eserlerdir. Bunların bir kısmı tercüme bir kısmı da telif ve orijinaldir. Buddhist Türk çevresinde “şiir, manzume, nazım” için en yaygın kullanılan kelimeler *koşug* ve *takşut*’tur. “Şiir” için daha çok “dörtlük, kıta, bent” demek olan Skr.’ten geçmiş *şlok* (<< *şloka*) kelimesinin de kullanıldığı görülür. Övgü ve hayır dua ilâhîleri ile sınırlı alan Maniheist Türk şiirine göre Buddhist Türk şiiri daha fazla çeşitlilik arz eder. Medhiyeler, tövbe duaları, hatime duaları, manzum *avadana* ve *jataka*’lar, çeşitli konularda yazılmış dinî didaktik şiirler bu meyanda sayılabilir.

Sayısı 25’i aşan övgüler (ETü. *ögdi*; *stab*, *astab*, *satab*, *sitab*) arasında en ünlüleri, bütün Buddhist literatüründe olduğu gibi Maitreya Buddha ve Avalokiteşvara Bodhisattva’ya yazılanlardır.

Bilindiği üzere Mahâyâna-sûtra’ların en önemlilerinden sayılan Saddharmapundarika “İyi Dinin Lotusü” adlı eserin bir bölümü Avalokiteşvara Bodhisattva’ya ayrılmıştır. Bu eserin Ş. Tekin tarafından neşredilen Avalokiteşvara ile ilgili bölümü mensurdur (: *Kuanşı im pular*, Erzurum 1960). Saddharmapundarika’nın bu bölümünün baş kafiyeyle 11 dörtlük halinde yazılmış Avalokiteşvara medhiyesi ile düz yazılı ketebe kaydının ardından yine baş kafiye sistemi ilâve dörtlükler hâlinde yazılmış hatimesinin bütün nüshalarını içine alan son neşri P. Zieme tarafından yapılmıştır (BT XIII/20). Avalokiteşvara Bodhisattva üzerine Buddhist Türk şiir külliyyatında yukarıda sözü edilen medhiye dışında başka medhiye parçaları da vardır. Hepsisi de dörtlükler hâlinde ve baş kafiye sistemi ile yazılmış bu medhiyeler, BTXIII/21, 23 ve 24 numaralı şiirler olarak işlenmiştir. 24 numaralı Amoghapâşa medhiyesindeki Amoghapâşa, Avalokiteşvara’nın garbhadhātu grubundaki altı şeklinden biridir. BTX III/22’de neşredilen Dhārānī-sûtra’ya dua tarzındaki baş kafiyeyle dörtlükler hâlinde yazılmış hatime de Avalokiteşvara Bodhisattva ile ilgili şiirler arasındadır.

Geleceğin Buddhası Maitreya için yazılmış medhiyeler R. R. Arat, S. Tezcan ve P. Zieme tarafından işlenmiştir. Prof. Arat’ın neşrettiği Maitreya

8 S. Tezcan, “*En Eski Türk Dili ve Yazını*”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1978, s. 302.

9 P. Zieme, “*Türkçe Bir Mani Şiiri*”, s. 45-51.

hümi şehrinde yaşayan Śreṣṭhī Sūkṣmacūda ve Suprabhā Hatun'un oğullarından büyüğü Sukumāra'nın iyi amelleri sayesinde iyi kökünün olgunlaşmasından dolayı Buddha'nın ona gelecek zamanda Caitasukha Buddha olacağını önceden bildirmesi teşkil eder. Sudarśana şehrinin hükümdarı, iki yeni Buddhist rahibi ile Sudarśana'lı on tümen zenginin iyi amelleri sayesinde Ratnasurya Buddha'ya rastlayıp ondan gelecek zamanda Buddha kutunu bulacaklarına dair alkış almalarını anlatan ikinci manzum *avadāna*, neşrin 76-240. satırları arasında bulunmaktadır. 241-346. satırlar arasındaki üçüncü *avadāna*'nın kahramanları, Prasenajit Han ile zengin Anāthapiṇḍika ve diğer bakan ve zenginlerdir. İkinci *avadāna*'da hâldekilere geçmişteki hikâyeye bağlı olarak, halde geleceğin Buddhası Maytri Burkan'a rastlayabilecekleri beklentisi verilerek istenirken, üçüncü *avadāna*, zamanın Koço beyi ve halkını Śrāvastī şehrinin hükümdarı Prasenajit ve halkının sevap işleme hikâyesine özendirmek üzere Türkçeye tercüme edildiğinin dile getirilmesi bakımından bilhassa dikkat çekicidir. Her üç manzum *avadāna*'da da hakim nazım birimi dörtlüklerdir. Dörtlükler yanında ikilik, üçlük, beşlik ve sekizliklere de rastlanmaktadır. Her üç metnin de başlangıç ve sonuç bölümleri düz yazı hâlinindedir. Düz yazılar, yer yer şiir parçaları arasında da bulunmaktadır, Bütün *avadānalarda* olduğu gibi bunlar da belli bir plan dahilinde oluşturulmuştur¹¹.

Buddhist Türk edebiyatında bilinen manzum *jātaka*'ları P. Zieme BT XIII'ün 1-11 numaralı metinleri olarak ilim âlemine sunmuştur. Ancak, bunların hiç biri, maalesef tam değildir, ayrıca *jātaka* metinlerinin bulunduğu yapraklar çok yıpranmış ve büyük bir kısmı eksik parçalardır. Buddha veya Bodhisattva'ların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyeler olan *jātaka*'lar sūtra grubunun on iki bölümünden biridir. Skr. *jātaka* için, Tü.¹de alıntı kelime olarak *çatik* kullanılmıştır.

Buddhist *jātaka* külliyyatının en ünlü *jātakası* olarak bilinen *Viśvantara-jātaka*'nın Türkçede iki manzum versiyonu tesbit edilmiştir (BT XIII / 2, 3). Her iki *jātaka* metni de baş kafiye ile ve dörtlükler halinde yazılmıştır. Buddhist Türk edebiyatında, yalnızca *Altun Yaruk Sūtra*'dan tanıklayabildiğimiz ağıt türünün örnekleri arasında, *Viśvantara*'nın vücut ıstırabı karşısında çaresiz kalan zevcesi Mādri'nin ağlayarak yaktığı şu tek dörtlüğü de ekleyebiliriz:

küsənçig iduk körklügi

küden kılıp mu koddung s(e)n

körgüsüz yavız öng ara

köre kılıp mu yatding s(e)n (BT XIII / 3, str. 77-80)

¹¹ Avadana literatürü hakkında geniş bilgi için bkz. M. Winternitz, *A History of Indian Literature*, V. II, Valcutta 1933, s. 277-294.

Elimizde Buddhacarita'nın Türkçe versiyonu da bulunmaktadır. Buddhacarita, Sanskrit edebiyatının en ünlü şairlerinden Kral Kanişka'nın çağdaşı ve onun ruhani müşaviri Bodhisattva Aśvaghosa tarafından kaleme alınmış bir *mahākāvya* "büyük şiir" dir. *Mahākāvya*'lar kāvya stilinde kompoze edilmiş süslü destani şiirlerdir. Çince ve Tibetçeye de tercümeleri olduğu bilinen Buddhacarita, Sākyamuni Buddha'nın hayatını anlatır. Skr. eser 17 bölümden oluşurken, Çin. ve Tib. versiyonları 28 bölümdür. Tü. versiyonun baştan, ortadan ve sondan eksik parçaları BT XIII'ün 5 nu.'lı metni olarak işlenmiştir. Metinde, BT XIII / 4'te "Evcilleştirilmiş Filin Hikâyesi" başlığı ile neşredilen "Kral Prabhāsa ve Fil Hikâyesi"nin bir paraleli de bulunmaktadır. Yine bir Burkan'ın hayatından parça olduğu düşünülen bir hasta ile karşılaşmayı kompoze eden baş kafiye sistemi ile yazılı şiirin elde 5 dörtlüğü vardır (BT XIII / 6).

BT XIII'te 7 nu.'lı metin olarak neşredilen baş kafiye sistemi ile yazılı 7 satırlık manzume, babası Kral Bimbisāra'yı öldürüp yerine tahta geçen kötü amelleri ile meşhur Kral Ajātaśatru'nun hikâyesinden bir parçadır. Anne-babaya saygı, sevgi ve şükran borçlarının işlendiği BT XIII'ün 12 nu.'lı baş kafiye ile yazılmış şiirinde de Kral Ajātaśatru'nun kötü amellerine atıf yapan bir bölüm bulunmaktadır (str. 64, 70).

BT XIII / I'deki 132 satırlık baş kafiye ve dörtlükler hâlinde yazılı metin, bir *jātaka* külliyatı parçasıdır. 8, 9, 10 (?) ve 11(?) numaralı eksik metinler tavsif edilemeyen manzum *jātaka* parçalarına aittir.

Bunlara ek olarak, Tü. manzum *jātaka* külliyatına Mahāyāna Buddhizminin Prajñāpāramitā literatürü içinde yer alan bir *prajñāpāramitā-jātaka* olan baş kafiye sistemi ile yazılmış uzun, manzum "Sadāprarudita ve Dharma-modgata Bodhisattva Hikâyesi"ni de katabiliriz¹².

12 M. Shogaiot, "Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadana", s. 62-63.